

Հայագիտական հրատարակութիւններ

ԵՐՈՒԱՆԻ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ, «ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆԱՊԵՏՈՒ-
ԹԻՒՆԸ ՄԵՐՁԱՒՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹԻՆ ՄԷՁ.
(1080-1137)», Պէյրուք: 1974, 245 էջ:

Հայերը միջնադարում օտարութեան մէջ բազմաթիւ գաղութ-
ներ են ստեղծել, բայց ինչքան ճիշդ ու կամք էլ դորձադրած լինեն,
մի քանի սերունդ անց, հայկական մշակոյթի ու պատմութեան մէջ
իրենց լուծման մոլեկոտ, անյայտացել են հրապարակից՝ ձուլուելով
իրենց հիւրընկալած այս կամ այն ժողովրդի ընդհանուր կաթսայի
մէջ: Բայց նրանցից մէկը էապէս տարբերում է: Ստեղծուելով մայր
հայրենիքից հեռու որպէս գաղութ, նա վերածուեց երկրորդ հայրե-
նիքի, այն ժամանակ, երբ սեփական պետութիւնը ջախջախուել էր
արտաքին ոտնիների կողմից, դարձաւ հայկական պետութիւն, իր
հովանու տակ առնելով արհաւիրքներից փախչող հազարաւոր ու հա-
զարաւոր հայերի: Այդ պետութիւնը ամենադժուարին ու բարդ պայ-
մաններում, տասնեակ ոխերիմ թշնամիների շրջապատման մէջ կա-
րողացաւ դոյապետել մօտ երեք հարիւր տարի, այսինքն՝ հարիւր
տարի աւելի երկար քան հայոց Արտաշիսեան պետութիւնը, հարիւր
յիսուն տարի աւելի, քան Բագրատունիների պետութիւնը, մօտ եր-
կու հարիւր տարի աւելի, քան Արծրունիների թագաւորութիւնը եւ
ընդամենը յիսուն տարի պակաս, քան Արշակունիներին: Դա Կիլի-
կիայի հայկական պետութիւնն էր:

Կիլիկիայի հայկական պետութեան պատմութեան մի դրուա-
դին, նրա սկզբնական շրջանին է նուիրուած Երուանդ Քասունու այս
աշխատութիւնը:

Երուանդ Քասունին նորեկ չէ հայագիտութեան ասպարէզում:
Հակառակ իր երիտասարդ հասակին, նա արդէն յայտնի է իր մի
շարք ուշադրաւ ուսումնասիրութիւններով, յատկապէս հայկական
Կիլիկիայի պատմութեան վերաբերեալ: Գրախօսուող աշխատութիւ-

նը նրա քրտնաջան որոնումների ու պրպտումների արգասիքն է հանդիսանում :

Երուանդ Քասունին իր աշխատասիրութիւնը սկսում է հետեւեալ բառերով . «Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութեան, ու ապա՝ անոր յաջորդող թաւաւորութեան ժամանակաշրջանը հազարամեակներու վրայ տարածուող հայ ժողովուրդի պատմութեան ամենէն բախտորոշ, հետաքրքրական, եւ առաւելագոյն ուշադրութեան ու հետազոտութեան կարօտ ժամանակաշրջաններէն մէկն է» (էջ 13) : Եւ Քասունին իրաւացի է :

Զի կարելի ասել, որ Ե. Քասունին դորձ է ունեցել խոպան դետնի հետ : Նրանից առաջ էլ իր բարձրացրած հարցերը հայ եւ օտար հայագէտների կողմից ուսումնասիրուել են (Ղ. Ալիշան, Եորկա, Գ. Միքայէլեան, Ս. Տէր Ներսէսեան, Ռուզտ Կոլլենբերգ եւ ուրիշներ), բայց ոչ այն լայնութեամբ ու խորութեամբ, ինչ դրախօսուող աշխատանքի հեղինակի : Նա յատուկ ուսումնասիրութեան նիւթ է դարձրել Կիլիկիան պետութեան առաջին շուրջ վաթսուն տարիների պատմութիւնը, այն էլ, որ իր աշխատութեան հիմնաքարն ու ելակէտն է հանդիսանում, Մերձաւոր Արեւելքի ընդհանուր պատմութեան ընդարձակ Փոնի վրայ : Նա միանգամայն իրաւացի է, երբ գրում է . «Առանց խորապէս ճանչնալու տուեալ ժամանակամիջոցի Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական անցուղարձերը, եւ առանց դնահատելու պատմական այդ դէպքերուն իրաւ տարողութիւնը, անհնար է ճանչնալ ու արժեւորել այն, ինչ հայ ժողովուրդը՝ ակամայ, ու պարտադիր կերպով հեռացած իր պատմական հայրենիքէն, փորձեց իրադրուել Կիլիկիոյ սահմաններուն մէջ : Եւ այս՝ անոր համար որ մեր ուսումնասիրութեան ենթակայ մօտաւորապէս վաթսուն տարիներուն, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութեան պատմութիւնը օրկանապէս ու բազմաթիւ կողմերով անքակտելիօրէն կապուած է Մերձաւոր Արեւելքի նոյն ժամանակամիջոցի քաղաքական հոլովոյթին, որմէ զայն առանձնացնելը կը նշանակէ զայն մեկուսացնել պատմութեան ընդհանուր հունէն, ու ակամայ կերպով ստորագնահատել անոր իմաստն ու կարեւորութիւնը ինչպէս հայ ժողովրդի պատմութեան, նոյնպէս եւ համաշխարհային պատմութեան մէջ» (էջ 15) :

Ե. Քասունու աշխատութիւնը աչքի է ընկնում մի կարեւոր հանգամանքով : Այն գրուած է սկզբնաղբիւրների հիման վրայ : Նպատակ ունենալով տալ Կիլիկիայի հայկական իշխանապետութեան առաջին վաթսուն տարիների պատմութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի պատմութեան ընդհանուր Փոնի վրայ, նա չի բաւարարուել միայն հայկական սկզբնաղբիւրներով, եւ չէր էլ կարող : Նա պարտաւոր էր օգ-

տագործել բիւզանդական, վրացական, արաբական, ասորական, արեւմտաեւրոպական սկզբնաղբիւրները: Եւ նա քաջածանօթ լինելով նրանց, առատօրէն ու յաջողութեամբ օգտագործել է իր թեմայի լուսարանման համար, ցուցաբերելով լուրջ ու քննադատական վերաբերմունք: Նա պարզ նկատում է արեւմտաեւրոպական միջնադարեան հեղինակներին՝ Կիլիկիայի հայկական իշխանութեան, ինչպէս եւ Եղեսիայի հայկական իշխանութեան հանդէպ ունեցած կողմնապահութիւնը, համեմատելով նրանց տուեալները հայկական աղբիւրների ընձեռած նիւթի հետ, ցոյց տալիս իրերի իսկութիւնը: Հեղինակը քաջածանօթ է նաեւ յիշեալ շրջանի պատմութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւններին, յաճախ վկայակոչում դրանք, հանդէս բերելով նոյնպիսի քննադատական վերաբերմունք ու մօտեցում:

Գրախօսուող աշխատութիւնը բաղկացած է Առաջարանից (որտեղ համառօտակի խօսւում է թեմայի, նրա մշակուածութեան ներկայ վիճակի, աշխատութիւնը դրելու սկզբունքների մասին), եւ վեց գլխից:

Առաջին գլխում, որ վերնադրուած է «Ռուբինեան իշխանապետութեան հիմնադրութիւնը» (էջ 17-34), խօսւում է Կիլիկիայի հողի վրայ Ռուբինեաններին նախորդող Փիլարտոս Վարաժնունու իշխանութեան եւ նրա նշանակութեան մասին՝ Ռուբինեանների իշխանութեան հաստատման նախադրեալներ ստեղծելու տեսակէտից, Ռուբէնի որդի Կոստանդինի խաղաղած հիմնական դերի մասին՝ Ռուբինեան իշխանութեան ստեղծման գործում:

Երկրորդ գլխում (էջ 35-62) խօսւում է ԺԱ. դարի վերջին սկիզբ առած խաչակրութիւնների մասին եւ խաչակիրների հետ Ռուբինեանների հաստատած կապերի, որոնք հեղինակը ընդօրոշում է որպէս հայկական այդ իշխանութեան արտաքին աշխարհի հետ ունեցած առաջին յարաբերութիւնները: Պէտք է ասել, որ հայադիտութեան մէջ այս հարցը առաջին անգամ է այսքան մանրամասն ու հանգամանալից ուսումնասիրութեան ենթարկւում: Քասունին քաջածանօթ է խաչակրութիւնների մասին եւրոպական վերջին լուրջ ուսումնասիրութիւններին եւ նրանց պատմութիւնը շարադրում է հայոց պատմութեան հետ սերտօրէն կապուած: Ի պատիւ հեղինակի պէտք է ընդգծել, որ նա խաչակրութիւնների առաջացումը չի կապում Քրիստոսի գերեզմանը այլադաւանների ձեռքից ազատագրելու՝ Արեւմուտքի ժողովուրդի ջերմեռանդութեան հետ, այլ դրա մէջ տեսնում է խորը սոցիալ-տնտեսական դրդապատճառներ, գտնում, որ խաչակրութիւնները թելադրուած էին «տեղի ընկերային, հասարակական, տնտեսական ու քաղաքական պայմաններէն» (էջ 44): Նա

միաժամանակ ցոյց է տալիս, որ խաչակիրների շարքային մասնակիցները այդ շարժման մէջ էին տեսնում մի պատեհութիւն աւատակտական ճնշումներից ձերբազատուելու, հեռանալու տառապանքներից եւ «Արեւելքի մէջ սկսելու բոլորովին նոր կեանք մը» (էջ 41) :

Երրորդ գլուխը (էջ 63-82) նուիրուած է խաչակիրների առաջին արշաւանքներին Կիլիկիա եւ Եդեսիայի լատին կոմսութեան հիմնադրութեան հարցերին : Յոյց է տրուած, թէ ինչպէս այդ շրջանների հայութիւնը, որ սկզբնական շրջանում զրկաբաց էր ընդունում խաչակիրներին՝ այլադաւանների դէմ հնարաւոր դաշնակիցներ ունենալու ակնկալութեամբ, չուտով տեսաւ նրանց իսկական դէմքը :

Չորրորդ գլուխը (էջ 83-96) նուիրուած է Ռուբինեան իշխանութեան հիմնադիր Կոստանդին Ա.-ին եւ նրա արտաքին քաղաքականութեան, որի էութիւնը կայանում էր բիւզանդական դերիշխանութիւնից ձերբազատուելուն, եւ խաչակիրների հետ սերտ փոխյարաբերութիւններ հաստատելու մէջ :

Ամենաընդարձակը աշխատութեան հինգերորդ գլուխն է (էջ 97-167), որ փաստօրէն ընդգրկում է հեղինակի կողմից ուսումնասիրուող ժամանակաշրջանի ուղիղ կէտը՝ 1100-1129 թթ., այսինքն՝ Թորոս Ա.-ի իշխանութեան ժամանակաշրջանը, որի ընթացքում Կիլիկեան հայկական պետութիւնը հզօրացաւ ու ամրապնդուեց : Այստեղ հեղինակը հանգամանօրէն կանգ է առնում բիւզանդական կայսր Ալեքսիոս Ա.-ի եւ Բոհեմունդի միջեւ 1108 թ. Դեռուում կնքուած դաշնագրի վրայ, յատկապէս Կիլիկիայի հայկական իշխանութեան վերաբերող կէտերին, յիշեալ իշխանի փոխյարաբերութիւններին՝ արաբական աշխարհի հետ եւ ամենայն մանրամասնութեամբ խօսում 1101 թ.-ին սկիզբ առած խաչակրութեան ընթացքի եւ նրա ունեցած հետեւանքների մասին Մերձաւոր Արեւելքում՝ ընդհանրապէս, եւ Գոզ Վասիլի ու Ռուբինեանների իշխանութիւնների՝ մասնաւորապէս :

Եւ վերջապէս վերջին, վեցերորդ գլուխը (էջ 177-215) նուիրուած է Լեւոն Ա.-ի (1129-1137 թթ.) եւ նրա օրօք Ռուբինեան իշխանութեան ժամանակաւոր անկման՝ բիւզանդական բանակների հարձակման տակ : Բացի բուն Կիլիկիային վերաբերող հարցերից, այստեղ հանգամանօրէն ուսումնասիրուած է Եդիպտոսի հայկական դադութի առաջացման ու բարգաւաճման պատմութիւնը, որ առանձին վերցրած հետաքրքիր է ու չահեկան : Գրախօսուող աշխատութիւնն ունի համառօտ վերջաբան, մատենադիտական ծանոթութիւններ սկզբնաղբիւրների մասին, հարցի վերաբերեալ հանգամանալից մատենագիտութիւն եւ ցանկեր :

Ահա համառօտ գծերով Ե. Քասունու ուսումնասիրութիւնը: Այն տալիս է տուեալ ժամանակաշրջանի պատմութեան վառ պատկերը, զրուած է զիտական բարձր մակարդակով, մաքուր ու յստակ, օտարաբանութիւններից զուրկ արեւմտահայերէն լեզուով: Այստեղ մի հանգամանք էլ պէտք է յատկապէս ընդգծել: Ե. Քասունին Կիւիլիայի հայոց պատմութեան վրայ նայում է ոչ դրասենականին ուսումնասիրողի սառը ակնոցներով: Նա սիրում է իր ուսումնասիրութեան առարկան, դեռ աւելին, նա սիրահարուած է դրան, բայց այդ բանը ոչ մի կերպ պատճառ չի դառնում հեռանալու զիտականութիւնից, զոհել զիտականութիւնը:

Բարձր գնահատելով Երուանդ Քասունու զբախօսուող աշխատութիւնը, միաժամանակ պէտք է նշել, որ այն զուրկ չէ թերութիւններից, որոնք, գուցէ եւ մասամբ անխուսափելի են նման բարդ թեմայի համար:

Հեղինակը օլտագործել է ԺԲ.-րդ դարի նշանաւոր ասորի ժամանակագիր Միքայէլի պատմական երկի հին հայերէն թարգմանութիւնը: Երբ դեռ յայտնաբերուած չէր Միքայէլ Ասորու ժամանակագրութեան ասորերէն բնագիրը, հայերէն թարգմանութիւնը բնագրի արժէք ունէր: Բայց երբ անցեալ դարի վերջում յայտնաբերուեց խնդրոյ առարկայ ժամանակագրութեան ասորերէն բնագիրը, որը թարգմանուեց Փրանսերէն՝ ասորագէտ Շարոյի կողմից ապա, հասկանալի է, հայերէն միջնադարեան թարգմանութեանը դիմելը դառնում է աւելորդ, քանզի ոչ հազուադէպ, հայ թարգմանչի կամ արտադրող զրչի արդասիքն հանդիսացող առանձին մտքեր, տողեր, հատուածներ սխալմամբ վերագրւում են Միքայէլ Ասորուն:

Հեղինակը մի քանի անգամ (էջ 17, 21) խօսում է Կապադովկիայի, Կիլիկիայի եւ «Եփրատացւոց աշխարհի» մէջ «Բիւզանդիոնի պարտադրանքով ստեղծուած հայկական փոքր թագաւորութիւններու» մասին եւ ի միջի այլոց նկատի ունի նաեւ Սենեքերիմի ու նրա ժառանգների, եւ Գաղիկ Բ.-ի կալուածները: Նա այդպէս էլ զրում է. «Պիղուի թագաւորութիւն» (էջ 21): Մենք ոչ մի հիմք չունենք Բիւզանդական կայսրութեան տարածքի վրայ հայկական թագաւորութիւններ ու թագաւորներ փնտռել: Նրանք ոչ այլ ինչ էին, քան պարզ բիւզանդական նահանգապետներ: Սենեքերիմի զազթի մասին խօսելիս Թովմա Արծրունու Շարունակողը զրում է. «Փոխեցին զհայրենի տունսն իւրեանց հայկազունքն Արծրունիքն Սենեքերիմ... եւ դէմ եղեալ զնացին յաշխարհն Յունաց... եւ արկան ընդ լծով ծառայութեանն Հռոմոց. նոյնպէս եւ Բագրատունին Գաղիկ» (Թովմայի Վարդապետի Արծրունու Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 307-308): Ծառայութեան լծի տակ ընկնողը

չի կարող թագաւոր համարուել: Ինչ խօսք, ե՛ւ Սենեքերիմը, ե՛ւ Գադիկը Բիւզանդիայում հայոց միջալայրում շարունակում էին յորջորջուել թագաւորներ, բայց զա պատուական յորջորջում էր եւ ոչ իրականութեան արտայայտութիւն:

Անդրադառնալով 1135-ից յետոյ լայն ծաւալ ստացած հայոց արտագաղթին դէպի Եգիպտոս, որտեղ այդ ժամանակամիջոցում ըստ աղբիւրների տուեալների հաւաքուեց 20-30 հազար հայութիւն, Ե. Քասունին այդ երեւոյթը բացատրում է «խաղաղ, ապահով ու տընտեսապէս բարգաւաճ հայկական Կիլիկիայի» բացակայութեամբ, որ իբր «հայկական Կիլիկիան այդ տարիներին չէր հրապուրեր հայերը» (էջ 214), չէր քաջաւերում, որ նրանք «ամուր կայք հաստատեն աւոր սահմաններուն մէջ»: Ես չեմ կարող ասել, որ ընդհուպ մինչեւ իր կործանումը 1375 թ. հայկական Կիլիկիան ապրեց խաղաղ, ապահով, տնտեսապէս բարգաւաճ վիճակում: Հակառակ դրան Կիլիկիան հայերին շատ էր հրապուրել: Այդ դաղթից ընդամէնը տասր տարի անց, 1145 թ. հենց Ե. Քասունու իսկ խօսքերով ասած, «հայ ժողովուրդի անսակարկ նուիրումով զինուած (Թորոս Բ.-ը) կը յաջողէր վերականգնել Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը» (էջ 217): Նա նշանակում է, որ հայերը «ամուր կայք հաստատել էին արդէն նրա սահմաններում: Ծիշդ է Քասունին երբ գրում է, թէ «Թորոս Բ.-ի ձեռք բերած յաջողութիւնը պատահականութեան չէր կարելի վերագրել: Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը (ասել է՝ հայերը - Հ. Բ.)... որոշապէս յաջողած էր ամուր կռուան մը հաստատել այնտեղ» (էջ 217):

Հեղինակը, կանդ առնելով Փիլարտոս Վարաժնունու տիրապետութեան տեղադրման հարցի վրայ, ցոյց է տալիս, որ այն տարածւում էր «Կիլիկիա անունով ծանօթ բիւզանդական բանակաթեմի վրայ»: Բիւզանդական Կիլիկիա անունով բանակաթեմ գոյութիւն չի ունեցել: Հռոմէական ժամանակաշրջանում եղել է Կիլիկիա պրովինցիա՝ պրովինսսուների կառավարման ներքոյ, որ վաղ բիւզանդական ժամանակաշրջանում բաժանուեց Ա, Բ, եւ Գ Կիլիկիաների: Բայց պրովինցիա եւ բանակաթեմ հասկացողութիւնները միանգամայն տարբեր են: Բանակաթեմերը, ինչպէս յայտնի է, առաջացան 7-րդ դարից սկսած, Հերակլիոս կայսեր ժամանակներից, այսինքն այն ժամանակ, երբ Կիլիկիան արդէն անցնում էր արաբների ձեռքը: Երբ Նիկեիոյ Բ. Փոկասի ժամանակ Կիլիկիան վերանուաճուեց, ապա այն ժամանակ էլ Կիլիկիա բանակաթեմ չստեղծուեց, այլ ստեղծուեցին աւելի փոքր վարչական միաւորներ՝ քաղաքներ եւ ամրոցներ՝ զօրավարի գլխաւորութեամբ, որոնք կոչուեցին բանակաթեմեր: Դրանք են Տարսոնը, Անարարզան, Մոպսուեստիան եւ այլն:

Հեղինակը բազմիցս անգամ յիշում է «Եփրատացւոց աշխարհը» որ ճիշդ է: Գրականութեան մէջ այդ շրջանը ծանօթ է որպէս եփրատեսիա, որը եւ պէտք է օգտագործել:

Գրախօսուող աշխատութիւնը վերնագրուած է. «Կիլիկիոյ Հայկական իշխանապետութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի Քաղաքական Հոլովոյթին Մէջ (1080-1137)»: Այս թուականներից վերջինը՝ 1137-ն միանգամայն հասկանալի է. 1137-ին Յովհաննէս Կոմնենոսը զերում է Լեւոն իշխանին եւ ժամանակաւորապէս վերջ տալիս Ռուբինեան իշխանութեանը: Աշխատութեան բովանդակութիւնն էլ սահմանափակում է այդ ժամանակաշրջանով: Բայց ի՞նչ է 1080-ը: Այստեղ պէտք է ընդգծել, որ Հեղինակը տարբերում է Կիլիկիայի իշխանապետութիւն հասկացողութիւնը Ռուբինեան իշխանապետութիւնից: Նա գրում է. «Ռուբէնի եւ Կոստանդինի Կիլիկիա ոտք դրած շրջանին երկրին տէրն էր Փիլարտոս» (էջ 26), «նրանք ստիպուած էին ընդունելու Փիլարտոսի գերիշխանութիւնը» եւ մի քիչ յետոյ աւելի յստակ. «Կիլիկիոյ մէջ Հայկական իշխանապետութեան իրաւ հիմնադիրը կը հանդիսանար Փիլարտոս» (էջ 27): Արդ, եթէ խօսքը Կիլիկիայի հայկական իշխանապետութեան մասին է եւ ոչ Ռուբինեան իշխանապետութեան, ապա 1080 թ. ոչ մի կերպ չի բացատրուում ու արդարացում: Զէ՞ որ Փիլարտոսի պետութիւնը սկիզբ է առնում Մանազկերտի ճակատամարտից (1071 թ.) անմիջապէս յետոյ, երբ Ռոմանոս Դ. Դիոգենեսը պարտուում, կուրացւում, գահընկէց է յալտարւում, իսկ Փիլարտոսն էլ, օգտուելով առիթից իրեն փաստօրէն անկախ է յայտարարում: 1080 թ. ասելով Հեղինակը գուցէ Ռուբինեան իշխանութեան հիմնադրութեան թուականը նկատի ունի: Սակայն նա գրում է այսպէս. «Ռուբէնի եւ Կոստանդինի Կիլիկիա ապաստանելուն թուականը կ'իյնայ 1079-1081 թթ.-ու միջեւ» (էջ 22): Եթէ ճիշդը 1079 կամ 1080-ն է, ապա հնարաւոր է 1080-ին իշխանութիւն հաստատել: Բայց եթէ ճիշդը 1081-ն է, ապա 1081-ին զաղթողը ինչպէ՞ս կարող է 1080-ին իշխանութիւն հաստատել: Հետեւաբար 1080-ն էլ Ռուբինեանների իշխանութեան հաստատման թուական չի կարելի ընդունել, եթէ եւնենք Հեղինակի դատողութիւններից: 32-րդ էջում նա գրում է. «Իրապէս Վահկայի գրաւումով կը սկսի Ռուբինեան իշխանութիւնը Կիլիկիոյ մէջ»: Վահկայի գրաւումը տեղի ունեցաւ, ինչպէս գրում է Քասունին՝ 1091/1092 թ., հետեւաբար ըստ նրա՝ 1080-ը չի կարող համարուել նաեւ Ռուբինեան իշխանութեան հաստատման թուական: Այդ բանը Քասունին պնդում է 35-րդ էջում, գրելով. «ԺԱ. դարու վերջին տասնամեակին... Ռուբինեաններ իրենց իշխանութիւնը կը հաստատէին Կիլիկիոյ մէջ»: Արդ, եթէ 1080-ը ոչ Փիլարտոսի իշխանութեան, ոչ Ռու-

բրինեան իշխանութեան սկիզբը չէ, ապա ի՞նչ է: Մնում է ենթադրել, որ պատմագրութեան մէջ Ռուբինեանների իշխանութեան հաստատման աւանդական սկիզբը ընդունուած 1080 թիւն է, որի հետ լուեկայն իր համամիտ չլինելը ընդգծելուց յետոյ հեղինակը շարունակում է ընդունել:

Բիւզանդական աղբիւրներից օգտագործուած է միայն Աննա Կոմնենայի երկի անգլերէն թարգմանութիւնը: Գործին օգտակար կը լինէր, եթէ հեղինակը օգտագործած լինէր նաեւ Նիկիտաս Խոնիատեսի եւ Կիննամոսի ժամանակագրութիւնները: Հեղինակը նրանց նիւթին ծանօթ է Շալանդոնի՝ Կոմնենոսների մասին գրած ուսումնասիրութիւնից, բայց պիտի տեսէ, սկզբնաղբիւրին միջնորդով ծանօթանալը միշտ էլ թերի է:

Մեր խօսքը վերջացնենք տառագարծութեան վերաբերեալ մի քանի դիտողութիւններով: Առաջին հայեացքից անկարելիոր այս հարցը, մեր համոզմամբ շատ կարեւոր է: Հայաստանի պատմութիւնը գրող մասնագէտի համար տառագարծութեան հարցը խնդիր չէ, այդպիսի հարց փաստօրէն չի էլ ծագում, քանզի օտար անունների կամ տեղանունների հետ նա որպէս կանոն քիչ գործ ունի: Մի քանի բիւզանդական կայսրերի կամ զօրավարների անուններ գծուար չէ տառագարծուել, քանի որ լինելով համընդհանուր՝ քրիստոնէական Միլիտայիլը դառնում է Միքայէլ, Կոստանդինոսը՝ Կոստանդին, Լէոնը՝ Լեւոն եւ այլն: Բայց Կիլիկիայի պատմութիւնը գրող մասնագէտը կամայ ակամայ բախում է այդ խնդրի հետ, որովհետեւ գործ ունի ոչ միայն հայ եւ բիւզանդական անունների ու տեղանունների հետ, այլ բազում այլ ժողովուրդների: Արեւմտահայ պատմաբանի համար հարցը էլ աւելի է բարդանում, քանի որ բազմազանների արտասանութիւնը նրա համար, դասականը՝ ճիշդը չէ: Ինչպէ՞ս նա վարուի: Եթէ ընդունի դասական տառագարծութիւնը, ապա միանգամայն պիտի աղաւաղուի արտասանութիւնը (խօսքը արեւմտահայ ընթերցողի մասին է): Հեղինակը հրաժարուել է դասական տառագարծութիւնից եւ անուններն ու տեղանունները գրի է առել այնպէս, ինչպէս որ պիտի արտասանի արեւմտահայ ընթերցողը: Այդպէս էլ կարելի է, բայց ցանկալի էր, որ այդ դէպքում գոնէ առաջին անգամ այդ անունն ու տեղանունը յիշատակելիս, փակագծերի մէջ արուէր անուան լատինատառ գրութիւնը, այնպէս ինչպէս որ է այն՝ տուեալ ժողովուրդի մօտ:

Թերութիւններն ինչ խօսք երկրորդական նշանակութիւն ունեն, ուղղելի են հեշտութեամբ, նրանք ոչ մի կերպ չեն կարող աղքեւ այն բարձր գնահատականի վրայ, որ մենք տալիս ենք Երուանդ Քասու-

նու աշխատութեանը: Այն տուեալ թեմայի շուրջ մինչեւ օրս գրուած ամենահանգամանալից, մանրակրկիտ, ամենախոր ուսումնասիրութիւնն է, գրուած բաղմալեզու ու բաղմապիտի աղբիւրների եւ գրականութեան հիման վրայ: Յանկութիւն ենք յայտնում որ հեղինակը շարունակի այս ուղղութեամբ իր աշխատանքները, իր ուսումնասիրութեան առարկան դարձնի Կիլիկիայի հայկական պետութեան պատմութեան հետագայ ժամանակաշրջանը եւս:

ՀՐԱԶ Մ. ԲԱՐԹԻԿԵԱՆ

PAOLO CUNEO, «*LE BASILICHE DI TUX, XNCORGIN, PAS-VACK, HOGEACVANK*». Consiglio Nazionale Delle Ricerche, Studi di Architectura Medioevale Armena, No. 4, Roma, 1973, 127 p., 2 carte geografiche, 27 Rilievi degli edifici, 59 fotografie.

PAOLO CUNEO, «*THE BASILICAE OF TUX, XNCORGIN, PAS-VACK, HOGEACVANK*». Studies on Medieval Armenian Architecture, No. 4, Rome, 1973, 127 p., 2 maps, 27 surveys of buildings and 59 photographs. Translation in English by Vivian Volbach.

ՓԱՕԼՕ ՔՈՒՆԵՕ, «ԹՈՒՂԻ, ԽՆՑՈՐԳԻՆԻ, ՓԱՇՈՒԱՆՑԻ ԵՒ ՀՈԳ-ԵԱՑՎԱՆԿԻ ՊԱԶԻԼԻԿԵՆԵՐԸ». Ուսումնասիրութիւններ Միջնադարու Հայ Ճարտարապետութեան, Թիւ 4, Հռոմ, 1973:

Հայկական ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան նուիրւած Consiglio Nazional Delle Ricerche հրատարակութեանց շարքին այս չորրորդ հատորն է որ լոյս կը տեսնէ Հռոմէն:

Իտալացի գիտնականներուն կը պարտքնք վերջերս հայկական ճարտարապետութեան հանդէպ նորոգուած այս հետաքրքրութիւնը, որ համակած է Եւրոպոյի ճարտարապետական շրջանակները:

Հռոմի եւ Միլանոյի համալսարաններու առընթեր ստեղծուած այս գիտա-ուսումնասիրական մարմինները ոչ միայն սկսած են գիտարշաւներ կազմակերպել՝ տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու համար Արեւմտեան թէ Արեւելեան Հայաստանի յուշարձանները, այլ՝ նաեւ մասնագիտական եւ շքեղ հրատարակութիւններով լայն համակրութիւն եւ հետաքրքրութիւն ստեղծած են միջնադարու հայկական ճարտարապետութեան հանդէպ:

Ճարտարապետ Փաօլո Քունէօ, հայկական ճարտարապետութիւնը ուսումնասիրող իտալացի գիտնականներու այս նոր խմբակին ամենէն բեղուն գէմքերէն մէկն է, որ բազմաթիւ յօդուածներ եւ ուսումնասիրութիւններ ստորագրած է «Revue des Etudes Armeniennes»-ի, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս»-ի եւ այլ պարբերական մամուլի էջերուն մէջ: Գրախօսող հատորի նիւթ եղող չորս եկեղեցիներէն երկուքին՝ Թուղի եւ Փաշուանցի մասին աւելի համառօտ ուսումնասիրութիւն մը ստորագրած է ան «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս»-ի մէջ (1972, թիւ 3), թարգմանուած՝ ճարտարապետ Արմէն Զարեանի կողմէ:

Ինչպէս այս շարքին առաջին հատորը՝ նուիրուած Սորատիրի Սբ. Էջմիածին եկեղեցիին (տես՝ «Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս», Գ. հտր., 1972) այս ուսումնասիրութիւնը եւս հրատարակւած է երկու լեզուներով: Իտալերէն բնագիրը, ինչպէս նաեւ բոլոր բացատրադիրները ունին իրենց անդլերէն ամբողջական թարգմանութիւնը, այն կարեւոր եւ իրաւացի մտահոգութեամբ որ նման գիտական աշխատասիրութիւն մը մատչելի ըլլայ մտաւորական աւելի լայն շրջանակներու ու մեկուսացուած չմնայ միայն որով ընթերցող հասարակութեան մը շրջագիծին մէջ:

Վաւերագրերը, յատակագիծերը եւ լուսանկարները կը կազմեն հատորին երկրորդ մասը, ուր նոյնքան զգալի է ամբողջականութեան ու կատարելութեան ձգտումը, որ հեղինակին գլխաւոր մտահոգութիւնն է ամբողջ աշխատասիրութեան մէջ:

Ուսումնասիրութեան առաջին մասին մէջ ի յայտ կու գայ այն մասնաւոր ճիգը՝ տալու ամենայնոք մանրամասնութիւնը, հիմնաւորելով հեղինակին այն տեսակէտը թէ ուսումնասիրուած եկեղեցիներու մակերեսային պարզութիւնը խոտոր կը համեմատի անոնց ունեցած կարեւորութեան, հայկական ճարտարապետութեան առաջին շրջաններու հանգուցային ուսումնասիրութեանց մէջ:

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Այս բաժնին մէջ կը բացատրուին չորս եկեղեցիներու աշխարհագրական դիրքը (ընդհանրապէս, Վանայ Լիճին հարաւ-արեւմուտեան կողմը), եւ իւրաքանչիւր կառոյցին առանձնայատկութիւններէն վեր, ընդհանուրին վերաբերեալ հասարակական ճարտարապետական կապը:

Հեղինակը հոս կը յայտնէ թէ հակառակ այս պաշտօններու միանաւերկայական նախադժային նմանութեան հայկական այլ

նմանօրինակ եկեղեցիներու, անոնցմէ երեքը՝ Թուզ, Փաշուանց եւ Հոգեհայտանք, կը ընտրուէին իրենց մէկ ալլ, յաւելեալ զատորոշիչ յատկութեամբ՝ առկայութեամբը կողմնակի, խորունկ ցցուացքներու, երկայնական պատերուն վրայ: Այսպէսով կը յատկանշուի անոնց կապը սասանեան ուշ շրջանի, եւ քրիստոնէական վաղ շրջանի քրիստոնէական ճարտարապետութեան սուրիական-միջագետքեան շրջանին հետ: Հետեւաբար անոնց կառուցման թուականը հեղինակը կը դետեղէ 5-րդ եւ 6-րդ դարաշրջանի մէջ, այսպէսով զանոնք կը նկատէ ժամանակակից՝ Հայաստանի քրիստոնէական ամենահին ճարտարապետական կառույցներուն:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՎԵՐԱՔԱՂ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒ ԵՒ ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆՑ

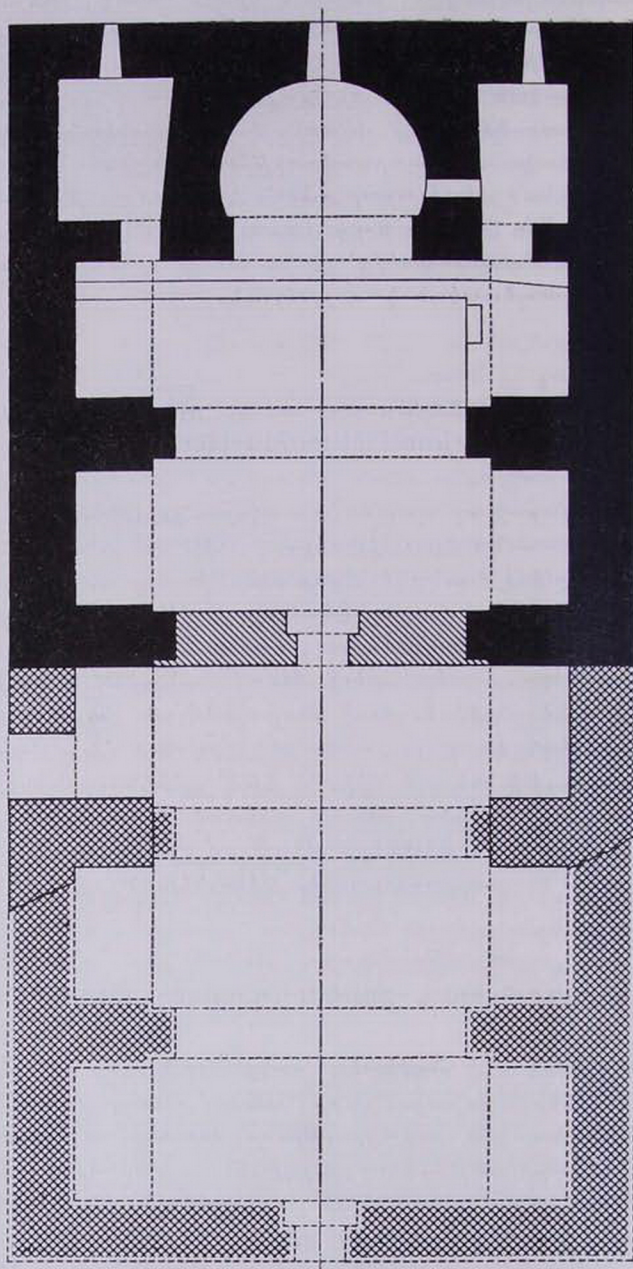
Դժբախտաբար ոչ պատմական սկզբնաղբիւրները, ոչ ալ ժամանակակից ուսումնասիրութիւնները չունին մանրամասն նկարագրութիւններ, ոչ իսկ մասնակի յիշատակութիւններ ուսումնասիրուած այս շորս կառույցներու մասին: Հետեւաբար հեղինակը կը պարտադրելի յիշատակել պատմաղբիւրներու բոլոր այն անցողակի եւ պատահական նշումները, որոնք որեւէ ձեւով առնչութիւն ունեցած են իւրաքանչիւր եկեղեցիի եւ կամ անոր գտնուած վայրի մասին:

Նոյնիսկ անցած դարու ճանապարհորդները ժլատ եղած են իրենց նկարագրութիւններուն մէջ, եւ կամ՝ աննկատ անցած, անկարելօր համարելով զանոնք, ինչ որ ստիպած է հատորին հեղինակը քաղելու իր եզրակացութիւնները յենուելով միայն արուեստագիտական, քննական եւ բաղդատական իր միջոցներուն:

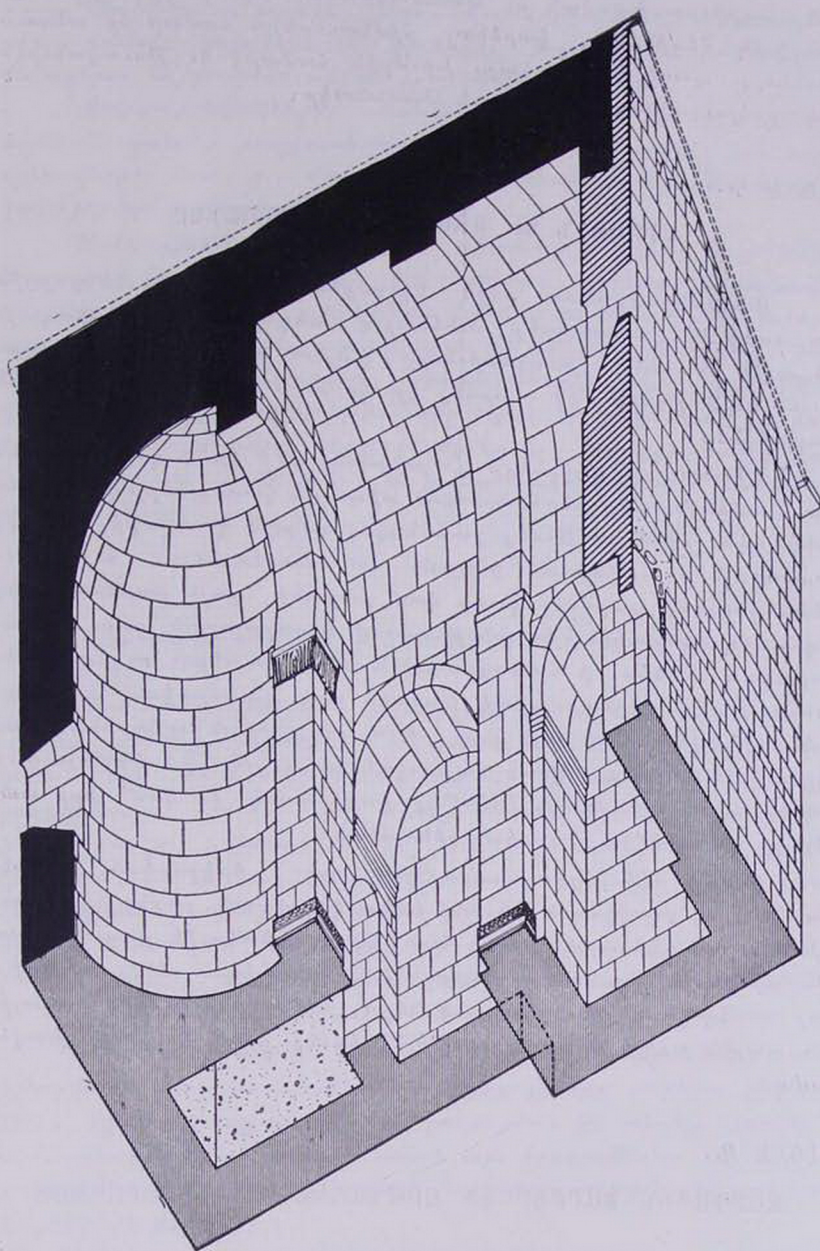
ԳԼՈՒԽ Բ.

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՏԱՐՐԵՐՈՒ

Այս գլխուն մէջ հեղինակը մանրամասնօրէն կը նկարագրէ շորս եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրը, տալով անոնց յատկագծային եւ ճարտարապետական չափազրութիւնը, կառուցման եղանակը, շինանիւթերը, բացուածքներն ու զարդային առանձնատկութիւնները, դիտուած բոլոր անկիւններէն եւ կողմերէն: Ան կը նկարագրէ իւրաքանչիւր կառույցի ժամանակագրական գոյափոխակը ու այժմեան դրութիւնը: Այս նկարագրութիւններն ու քննական ուսումնասիրութիւնները կրկնապէս կարեւորութիւն կը ստանան երբ նկատի ունե-

Փաշուանցի բնդհանուր յատկագիծը

Փաշուանց .— աբգիոնումբրիփ հատուած

նանք աղբիւրադիտական ու պատմադրական այն բացը, որոնք կը հանդիպի հեղինակը, կարենալ հիմնաւորելու համար իր տեսու-
թիւնները պաղիլիքներու այս խումբին համար, եւ թուականորէն
տեղադրելու անոնց կառուցման ժամանակը:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՏԻՊԱՅԻՆ ԵՒ ՈՃԱՅԻՆ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐ

Ուսումնասիրուած չորս եկեղեցիները՝ Թուղ, Խնցորդին
Փաշուանց եւ Հողեացվանք, ունենալով հանդերձ իրենց ինքնուրոյն
տիպային եւ ոճային յատկանիշները, կ'իյնան աւելի լայն հասարա-
կային նոյն դասին մէջ — որոնք կը կոչուին միանաւ-երկայնական
պաղիլիքներ:

Միանաւ պաղիլիքները Հայաստանի մէջ կը կազմեն ամենա-
հին ու ամենէն աւելի ընդհանրացած տիպային կառոյցները վաղ քրիս-
տոնէական շրջանին: Անոնք չունենալով գմբէթ կամ ուրիշ գրաւիչ
յատկանիշներ, ստիպուած կ'ըլլան հաւատացեալներու ուշադրու-
թեան կեդրոնը դարձնել դասը կամ խորանը, զայն բարձրացնելով
ընդհանուր յատակէն, եւ անոր տալով կիսաբոլորակ պատ եւ կա-
մարակապ տանիք, ի հակադրութիւն միւս պատերու ուղիղ գիծե-
րուն: Ի գէպ, կիսաբոլորակ խորանի այս կամարակապ տանիքը,
զանոնք կը դատարկէ նոյն վաղ շրջանի սուրբական նոյնորինակ պա-
ղիլիքներէն, որոնք փոխան հայկական քարէ շինուած կամարակապ
տանիքին, ունէին միայն երկ-թեք քարէ ծածկ, եւ կամ՝ իբր տա-
նիք կը գործածէին փայտեայ շինութիւն:

Ուրիշ մէկ իւրաքանչեւութիւն նաեւ՝ երկյարկանի աւան-
դատունները, գետեղուած խորանի երկու կողքերուն, որոնք իբր միու-
թիւն խորանի կիսաբոլորակին հետ, կը պարփակուին յատակադճա-
յին արտաքին ընդհանուր ուղղանկիւն-քառանկեան մէջ: Վերոյիշ-
եալ աւանդատուններու բացուածքները, եկեղեցւոյ ներքին ծաւալին
կու տային աւելի հետաքրքրութիւն՝ իրենց լոյսի եւ շուքի խաղե-
րով:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԶԱՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐՐԵՐ ԵՒ ՈՐՄՆԱՇԻՆԱԿԱՆ-ԳԻՏԱՐՈՒԵՍ

Ինչպէս Հայաստանի այլ հնագոյն կառուցուածքներուն մէջ,
նոյնպէս եւ հոս, զարդային մանրամասները ոչ թիւով շատ են, եւ

ոչ ալ՝ աւելորդ ու խրթին: Անոնք օգտագործուած են յատուկ մասերու համար, ինչպիսին են՝ սիւներու խոյակներ, խարխիւներ, մուտքերու եւ լուսամուտերու շրջանակներ, եւայլն:

Զարգաքանդակներու տեսակն ու նիւթերն են որ հեղինակը մղած են զանոնք բազդատելու վաղ շրջանի քրիստոնէական ուրիշ օրինակներու հետ, ուր մանաւանդ սասանեան աղղեցութեանց ներկայութիւնը ուշադրաւ կը տեսնուի:

Որմնաշինական տեսանկիւնէն դիտուած, Թուղի, Փաշուանցի, Խնցորդիւնի եւ Հոգեացվանքի եկեղեցիները ունեցած են զանազան տեսակի շինութիւններ, դորձածած երեսպատման տարրեր չափերու սրբատաշ քարեր, որոնք պարփակած են միջուկային շերտ: Գործածած են նաեւ ոչ հաւասար չափերու անտաշ քարեր: Իսկ վերաշինութիւններն ու նորոգութիւնները եղած են բազմազան եւ բազմատեսակ: Խաչքարերու ներկայութիւնը հոս եւս դրոշմած է հայկական ճարտարապետութեան եւ քանդակագործութեան առանձնաշատուկ կնիքը:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ – ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԱԾ ՏԱՐԵԹԻՒՆԵՐ

Յետ մասնադիտական վերոյիշեալ քննութեանց, հեղինակը կու գայ այն եզրակացութեան թէ քննարկուած չորս եկեղեցիներէն երեքը՝ Թուղ, Փաշուանց եւ Հոգեացվանք, կը պատկանին արխայիկ պաղլիքներու այն խումբին, որոնք կառուցուեցան Վասպուրականի եւ մօտակայ շրջակայքին մէջ, վաղ-քրիստոնէական շրջանին, այսինքն՝ 5-րդ եւ 7-րդ դարամէջերուն: Հեղինակը հոս նկատի ունի սկզբնաղբիւրներու յիշատակութիւնը եւ կարգ մը անուններու հաւանական նոյնութիւնները (Հովիւ – Հոգեաց – Վանք, եւայլն) առաւել, ճարտարապետական այն զանազան յատկանիշները, որոնք իրը հիմք կը ծառայեն հեղինակին եզրակացութեան:

Վերաշինութիւններ, նորոգութիւններ եւ յաւելումներ, որոնց ենթարկուած են ուսումնասիրուած եկեղեցիները դարերու ընթացքին, աւելի եւս բարդացուցած են կառուցման թուականը ճշգրտօրոշելու հեղինակին ճիշդը, նկատի առած այն իրողութիւնը որ որեւէ յիշատակարան, գրութիւն կամ արձանագրութիւն չէ պահուած դէպքերը բնորոշող:

Իբր վերջաբան, հեղինակը իր չնորհակալութիւնը կը յայտնէ Փրոֆ. Կէզա տէ Ֆրանքովիչի, որ ընդունած է հովանաւորել եւ կազմակերպել 1967-73 տարիներու ընթացքին իտալացի ճարտարա-

պետներու զիտարչաւները՝ տեղւոյն վրայ ուսումնասիրելու հայկական ճարտարապետական յուշարձանները: Եւ ապա՝ կը շէտէ գերը ճարտարապետ Արմէն Զարեանի, որուն նախաձեռնութեան արդիւնք եղած է խալո-հայկական այս գործակցութիւնը ընդհանրապէս, եւ այս հատորի անմիջական հրատարակութիւնը՝ մասնաւորապէս:

ԳՈՒՐԳԷՆ ԳԱՍԱՊԵԱՆ

ՀԱՅԿ ՊԱՐԻԿԵԱՆ, ՅՈՎՆԱՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ, «ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՍՈՒՐԻՈՅ ՀԱՅ ՏՊԱՐԱՆՆԵՐՈՒ»: Հրատ. Հ. Բ. Ը. Մ. ի «Մատենագիտական Յանձնախումբ»ի: Հալէպ, տպ. «Հալէպ», 1974, 264 էջ: Տպաքանակ՝ 250:

Հայ գաղութներու պատմութեան մէջ կարեւոր տեղ կը գրաւէ Հալէպը: Իսկ գաղութի մը պատմութեան վերականգնումին մէջ՝ հոն հրատարակուած մամուլն ու գիրքերը: Ուրեմն, երբեք պատահական չէ, որ Սուրիահայ գաղութի պատմութեան զեռով, առաջին հերթին, Հալէպի Հ. Բ. Ը. Մ. ի «Մատենագիտական Յանձնախումբ»ը լոյս կ'ընծայէ «Պատմութիւն Սուրիայ Հայ Տպարաններու» հատորը: Հատորը պատմութիւնն է փառաւոր անցեալ ունեցող այս հայահոծ գաղութին մէջ գործող հայ տպարաններուն, հայերէն լեզուով հրատարակութիւններ ունեցած տեղական տպարաններուն, հայ մամուլին, գիրքերուն, մշակութային ու քաղաքական երեւոյթներուն:

Երեք տարուան «սպառիչ վազք ու յղուցութիւն», ինչպէս նաեւ «վանականի խտտակրօն աշխատանք եւ բժարխնդրութիւն» հարկ եղած են գիրքը պատրաստողներուն, որպէսզի կարելի դառնայ հրատարակութիւնը այսքան կարեւոր գիրքի մը: Անկախ ամէն բանէ, նման գիրքի մը պատրաստութեան դադարաւորը ինքնին գնահատանքի արժանի երեւոյթ մըն է: Վարակիչ դառնալու է օրինակը յատկապէս լիբանանահայ գաղութին համար, որպէսզի օր մը, այս գաղութն ալ չդառնուի այնպիսի դժուարութիւններու առջեւ, զորս գիւմադրուած են «Պատմութիւն Սուրիայ Հայ Տպարաններու» խմբագիրներն ու աշխատակիցները, մինչեւ իսկ մօտաւոր անցեալի պատկանող բազմաթիւ հրատարակութիւններ ստուգելու ժամանակ:

Մատենագիտական այս գիրքը, որ ըստ հեղինակներուն «կ'ընդգրկէ դարէ մը աւելի ժամանակաշրջանի մը (1869-1974) հայ տիպ ու տառին հոգեւոր ժառանգութիւնը» (էջ 8), իրականութեան մէջ մեզի կու տայ պատկերացումը վերջին 60-ամեակին: Որովհետեւ

19-րդ դարու մէջ կը գտնենք մեկուսի եղելութիւն մը, յանձին «Ֆր-նաթ» թերթին (Հալէպի կուսակալութեան պաշտօնաթերթ), որ 1868 թ.ին ունեցած է հալատառ թրքերէն բաժին մը (ոչ թէ 1869 թ.ին, ինչպէս վերեւ մէջբերուած թուականին մէջ զրուած է) :

Գիրքին ներածութեան մէջ (էջ 7-15) յիշատակուած են այն մատենադիտական աղբիւրները, որոնցմէ օգտուած են Հ. Պարիկեանն ու Յ. Վարժապետեանը : Ներկայացուած ցանկը ամբողջական չէ : Կան բազմաթիւ այլ օգտագործելի աղբիւրներ : Սակայն երկու-քը անոնցմէ անպայմանօրէն օգտագործուելու էին նման աշխատասիրութեան մը պարագային : Անոնք են՝ Յովհ. Պետրոսեանի «Հայ Պարբերական Մամուլի Բիբլիոգրաֆիա», Բ. հտր., (Երեւան, 1957) եւ Գարեգին Լեւոնեանի «Հայոց Պարբերական Մամուլը», (Բ. տիպ, Երեւան, 1934) :

«Մեր ներկայ մատենադիտական աշխատութեամբ մենք յաւակ-նոտութիւնը չունինք լիակատար գործ մը ներկայացնելու», կը գրէ պատասխանատու խմբագիր Հայկ Պարիկեան (էջ 14), իսկ քիչ մը անդին կ'աւելցնէ. «...Մեր առջեւ կ'ունենանք 456 անուն գիրք եւ 110 պարբերական հրատարակութիւններ : Մենք կ'սկսած չունինք պարբերական մամուլի քանակական ճշգրտութենէն : Սակայն, նոյնը չենք կրնար ըսել տպագիր գիրքերու պարագային» (էջ 11) :

Հակառակ այս հաստատումին, մինչեւ գրքին հրատարակու-թեան աւարտը, պարբերական մամուլի թիւը հասած է 113-ի... Եւ տակաւին այս նոր թիւը կարելի չէ վերջնական նկատել : Մատենա-դիտական աշխատանքներու պարագային, հարկ է ըլլալ շրջահայ-եաց, ու միշտ լուսանցք մը թողուլ կարելի հաւանականութիւններու առջեւ : Ասոր լաւագոյն ապացոյցը ահաասիկ. կը յիշատակենք մո-ռացութեան տրուած քանի մը թերթեր եւս :

Ա. ՆՈՐ ԹԵՐԹԵՐ

ՅԱՆՔ - Հրատ. Հայ Աւետ. էմմանուէլ Կիրակնօրեայ զպրո-ցի շրջանաւարտներուն : Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական գրադարանը ունի այս թերթին Ա. թիւը, Ա. տարի, Նոյ. 1961 : Մեքենագիր բազմազրուած, 17 էջ : 32×21 սմ. :

L'Orpheline (Որբուհի) - Հալէպի Նախախնամութեան Որ-բանոցի եւ Սրբուհի Աննա Վարժարանի (Անարատ Յղութեան Բոյրերու) թերթը : Լոյս տեսած՝ 1926-1936, կանոնաւոր կեր-պով, տարին գրեթէ 12 թիւ : Լման հաւաքածոյ մը կը գտնուի Վիեննայի Միլիթարեան Միաբանութեան Մատենադարանը : Ուրիշ մը, ոչ ամբողջական, կը գտնուի Հայկազեան Գոլէճի գրադարանը :

ԳԻՐ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ – Պարբերաթերթ Ուսումնասիրաց Վրժ.ի պատանիներու խմբակի: Ձեռագիր: Խմբակի պատասխանատու՝ Գեղամ Մխիսեան: Խմբագիր՝ Լեւոն Վարդան (Պետիրեան): Միայն 2 թիւ: Պահպանուած օրինակներ չկան:

ՀԱՊԱՊԱՄ – Օրկան Աստղիկը խնկարկող քամապետներուն... Շաքաքաքերք: Մէյտան էջպէզ (Սուրիա) լոյս տեսած: Խմբորատիւ: 1918–1919: Երգիծական թերթ մը հրատարակուած հայ կամաւորներու կողմէ: Թիւ մը, կիսով ընթեռնելի, ունինք մեր տրամադրութեան տակ: Աշխատակիցներէն կը հանդիսանայ Գասպար Մենակ: 8 էջ, 29×23 սմ.:

Ա. Տէր Խաչատուրեան «Սուրիահայ Մամուլի Պատմութիւն» ուսումնասիրութեան մէջ (տես՝ «Հայկագիտան Հայագիտական Հանդէս», Գ. հտր., 1972) սուրիահայ մամուլի թիւը կը հաշուէ շուրջ 85: «Պատմութիւն Սուրիոյ Հայ տպարաններու» հատորին մէջ այդ թիւը նախ կը բարձրանայ 110-ի, ապա՝ 113-ի: Այս թիւին վրայ աւելցնելու է վերոյիշեալները, եւ մենք կ'ունենանք 117 անուն թերթ: Տակաւին այս թիւը կարելի է վերջնական նկատել: Հաւանական կը դանենք այլ թերթերու գոյութիւնը: Ի դէպ, մատենագիտական աշխատասիրութեան մը մէջ (A post-War Bibliography of the Near Eastern Mandates, 1919–1930. Publications of the American University of Beirut, Social Science Series, No. 1, Miscellaneous Fascicle, 1936) հանդիպած ենք երկու այլ պարբերաթերթերու յիշատակութեան ցանկի մը մէջ, որ ունի հետեւեալ խորագիրը. «Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ հրատարակուած հայերէն քերթերու ցանկը, 1918–1930»:

Կրքասիրաց. ամսագիր, 1923, 1 տարի, Հալէպ:

Պիծակ. ամսագիր, խմորատիւ, 1923, 6 ամիս, Հալէպ:

Վերապահութեամբ կու տանք այս անունները: Յանկին մէջ տեղ դտած ակներեւ սխալները պատճառ կը հանդիսանան այս վերապահութեան: Առաջին թերթի պարագային շատ հաւանաբար չբնութի մը կայ Պէյրութ հրատարակուած «Կրթասիրաց»ին հետ (1925–1927 թթ.), քանի որ ցանկին մէջ այս վերջինը չէ յիշատակուած: Իսկ երկրորդին մասին կարելի է ըսել, թէ այդ թուականներուն նոյն անունով թերթի չենք հանդիպիր Լիբանանի մէջ. ուստի, կըրնայ նման անունով թերթ մը գոյութիւն ունեցած ըլլալ Հալէպի մէջ: Տակաւին, ցանկին մէջ, անդերէնով գրուած է թէ «Պիծակ»ը լոյս տեսած է միայն 6 թիւ:

Բ. ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անկախ չլիշատակուած թերթերէն, հատորին մէջ տեղ զբաղած կարգ մը թերթերու մասին տրուած են սխալ տեղեկութիւններ, եղած են թերացումներ, երբեմն ալ ստեղծուած՝ չփոթ: Տանք քանի մը համոզիչ օրինակներ:

ԳՐԱՍԷՐ - Հատորին մէջ կը կարգանք. «Նախ որպէս տարեգիրք 1942-1950, ապա վերածուած ամսաթերթի՝ 1050-1952» (էջ 176): Ապա տրուած է երկար ցանկ մը աշխատակիցներու եւ յիշատակուած՝ տպարանները, ուր տպուած է թերթը զանազան շրջաններու: Այս կարճ հաստատումին մէջ տեղ զտած են բազմաթիւ անձնակազմիւններ:

ԳՐԱՍԷՐը սկսած է հրատարակուիլ 1942 Յունուարին: Առաջին թիւը՝ ձեռագիր: Փետրուար, Մարտ եւ Ապրիլ ամիսներուն՝ մեքենագիր: Առաջին տպագիր թիւը կը հանդիսանայ Յունիսի թիւը, որուն վրայ գրուած է՝ թիւ 1(5): Առաջին չորս թիւերու մասին տեղեկութիւններ տրուած են այս տպագիր թիւին մէջ: Ինչպէս կարելի է հետեւցնել վերեւի մանրամասնութիւններէն, ԳՐԱՍԷՐը առաջին չորս ամիսներուն լոյս տեսած է ամիսը անդամ մը, ապա դարձեր է տարեգիրք, կամ՝ աւելի ճիշդ ընտրուած՝ պիտի ըլլար «պարբերաթերթը» կամ «պարբերագիրքը», ինչպէս գրուած է թերթի ճակատին: 1944, 1950 եւ 1951 տարիներուն զոյգ թիւեր լոյս տեսած են: Թերթը ընդամէնը լոյս տեսած է 16 թիւ: 1948 թ.ի թիւը (թիւ 11) լոյս տեսած է Տպ. Տէր-Սահակեան, եւ ոչ թէ տպ. «Գոլէճ», ինչպէս կ'ըսուի հատորին մէջ: Իսկ աշխատակիցներու ցանկին մէջ Ինչպէս կարելի է մոռնալ անունները Անդրանիկ Թերզեանի եւ Ստեփան Ալաջաճեանի:

ՄՇԱԿՈՅԹ - Հատորին մէջ կը կարգանք. «Պարբերաթերթ Բեթէլ Եկեղեցւոյ Գրիստոնէական Զանից Միութեան, Հալէպ: 1952 Ապրիլ - 1953: 24 էջ, մեքենագիր, միայն 12 էջը, 30×22 սմ.: Թերթին խմբագիրին անունը չէ յիշատակուած:» (էջ 185):

Զարմանք կը պատճառեն այս մանրամասնութիւնները մեզի: «Մշակոյթ»ի 1952 թ.ի Ապրիլի թիւը (այսինքն՝ թիւ 1), կը բաղկանայ 32 էջերէ, լրիւ տպագիր, 27×19 սմ.: Խմբագրականը ստորագրած է Ա. Շանլեան, բան մը՝ որ ենթադրել կու տայ թէ ան է թերթին խմբագիրը:

ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ԱԼՊՈՄ - Գրախօսուող հատորը կու տայ հետեւեալ մանրամասնութիւնները. «Պատկերազարդ եւ զրական բաժիններով: Հրատ. Կիւլեսէր Տեմիրճեան զբաղան: Հալէպ, տպ. «Արարա» 1927-1929, երեք տարի: 112-138 էջ, 20×14 սմ.: Պատրաստեց՝ Եղուարդ Ոսկերիչեան: ...Ալպոմը ունի նաեւ զրական բա-

Ժին: ...1928 եւ 1929 տարիներուն ալպոմին աշխատակցած են...» (էջ 218):

Այս կարճ մէջբերումին մէջ կը վխտան բազմաթիւ սխալներ: Ա. հատորը կը բաղկանայ 72 էջերէ, տպագրուած՝ տպ. «Արաքս», պատկերազարդ ալպոմ մը, առանց դրական բաժնի կամ յօդուածներու: Զառի՝ 14×20 սմ.: Բ. եւ Գ. հատորները տպուած են տպ. «Արաքս»: Բ. հատորը կը բաղկանայ 132 էջերէ, պատկերազարդ եւ կենսագրական ծանօթութիւններ կու տայ միայն: Գ. հատորը, որ կը բաղկանայ 176 էջերէ, ունի դրական բաժին մը եւ աշխատակիցներ: Գրական բաժին ըսելով պէտք է հասկնալ այլազան յօդուածներ, ոչ անպայման գեղարուեստական բովանդակութեամբ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԽԱՄԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՄԱՍԿՈՍ, 1918-1919:

Այս թերթին մասին առաջին տեղեկութիւնը կը հայթայթէ Յովհ. Պետրոսեան: Ան կը գրէ. «Զաւեշտութեթ: Դամասկոս, 1918:» («Հայ Պարբերական Մամուլի Բիբլիոգրաֆիա», հտր. 2, էջ 303): Միայն այսքան: Ա. Տէր Սաղառուրեան կու տայ խմբագրին անունը՝ Արմենակ Տէր-Յակոբեան, վիմատիպ ըլլալը կը նշէ եւ զայն կը գետնէ 1919 թ.ին («Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Գ. հտր., էջ 222): Ա. Կիրակոսեան «Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտութիւն» հատորին մէջ ասոնց վրայ կ'աւելցնէ «Աղզային խամածիկներ»ուն շարաթաթերթ ըլլալը, տպ. «Ֆէյհա» տպուելը, 1 էջ (34×23) ըլլալը եւ խմբագրին անունը՝ Արմենակ Տէր-Յակոբեան: Թուական կու տայ 1918-1919-ը (էջ 191):

Կ'անդիտանանք վերոյիշեալ տեղեկութիւններուն աղբիւրը կամ աղբիւրները: Հիմնուելով «Աղզային Խամածիկներ» թերթի թիւ 2-ի տուեալներուն, կարելի է մի քանի ճշդումներ եւ յաւելումներ ընել: Արդարեւ թերթը վիմատիպ է: Երկրորդ թիւին թուականն է Մարտ 23, 1919: Լոյս տեսած է Դամասկոս, կողմնակի գրուած է՝ տպ. «Ֆէյհա»: Զառի՝ 35×23.5 սմ.: Թերթը կը բաղկանայ մէկ էջէ: Թերթին մէկ երեսին վրայ տպուած է: Գինն է՝ 40 փրյ.: Կայ առաջնորդի մը երգիծանկարը, Սարազան ստորագրութեամբ: Միակ գրութիւնը՝ 52 տողերէ բաղկացած երգիծական չափածոյ գրութիւն մըն է, տպուած ծաղրանկարը ներկայացնող կրօնականին դէմ: Գրութիւնը ստորագրած է Վահան Խիւտափէրտեան, որ շատ հաւանաբար ալ կը հանդիսանայ թերթին խմբագիրը:

Դժբախտաբար սխալները, չփոխները, թիւրիմացութիւնները կը շարունակուին այլ թերթերու պարագային, եւ աւելի կը շեշտուին հրատարակուած գիրքերու առիթով:

Գիրքերու պարադային, կարելի է կատարել քանի մը հիմնական մատնանշումներ.

Ա. ՉՅԻՇԱՏԱԿՈՒԱԾ ԳԻՐՔԵՐ

Որքան ալ որ հատորը խմբագրողները ի սկզբանէ կը գրեն թէ իրենց ներկայացուցած 456 անուն գիրքերէն դուրս տակաւին կրնան գտնուիլ բազմաթիւ գիրքեր, անըմբռնելի կը մնայ շատ մը գիրքերու բացակայութիւնը, գիրքեր՝ որոնք մատչելի են, յաճախ լոյս տեսած անցնող երկու կամ երեք տասնամեակներուն: Անոնցմէ յիշենք՝

Արսէն Արծրունի, Հերոսամարտը. հրատարակուած Վանի Ապրիլեան Հերոսամարտի 16-րդ տարելիցի առթիւ: Տպ. Գոլէճ, 1931, 23 էջ: Վասպուրականի հայրենակց. միութեան հրատարակութիւն:

Նիկոլ Աղբալեանի Յիշատակին (մահուան Ա. տարելիցին առթիւ): Հրատարակութիւն Հալէպահայ ուսուցչական միութեան: Տպ. Նայիրի, 1948, 27 էջ:

Յակոբ Նորունի, Դողդոջ Կայծեր, Հալէպ, 1943:

Ներսէս Ազ. Քենյ. Թափուղճեան, Տեսլանքնդառաջ: Մուտքը (էջ 2-4) հայերէն: Բովանդակութիւնը՝ հայատառ թրքերէն: Տպ. «Արարա», 1932, 27 էջ:

Հրանտ Տէվլէճեան, Աշխարհագրութիւն Սուրիոյ եւ Լիբանանի. քնական, քաղաքական եւ տնտեսական: Ա. տիպ: Տէր-Սահակեան, 1933, 69 էջ:

Սարգիս Տէմիրճեան, Պատմութիւն Ատիւմանի, Յ. Ք. 898-1914: Հրատ. Ատիւմանի Երիտասարդաց Միութեան, Հալէպ: Տէր-Սահակեան, 1948, 66 էջ, պատկեր:

Յովսէփ Տէր-Վարդանեան, Մարաշի ջարդը 1920-ին եւ պատմական համալուծում ակնարկ մը իր անցեալին վրայ: Տպ. Արաքս, 1927, 132 էջ:

Թէեւ այս վերջին գիրքին անունը յիշատակուած է, սակայն այլ մանրամասնութիւններ կը պակսին, քանի որ կարելի չէ եղած գտնել զայն:

Բ. ՍԽԱԼ ԱՐՏԱԳՐՈՒԱԾ ԳԻՐՔԵՐ

Բաւական մեծ թիւով գիրքեր յիշատակուած են թիւր ձեւով: Կրկին տանք կարգ մը օրինակներ.

էջ 66, թիւ 264 - «Սրտի Կայլակներ», պիտի ըլլայ՝ «Սրտի Ալեակներ»:

էջ 36, թիւ 90 - «Րապպլն հուզուրունտա պիր էօմիւր», պիտի ըլլայ՝ «Րապպլն հուզուրընտա պիր էօմը»:

էջ 36, թիւ 89 - «Տէրոջը ներկայութեան կեանք մը», պիտի ըլլայ՝ «Տէրոջ ներկայութեան մէջ կեանք մը»:

Այս վերջին երկու գիրքերը ներկայացուած են որպէս մէկ

գիրք, լոյս տեսած 1939 թուականին: Մինչդեռ հայաստան թրքերէնը լոյս տեսած է 2 տարի առաջ: Իսկ 1939 թ.ին լոյս տեսածը հայացուցած է Ղ. Մարանեան: Ուրեմն, կ'ունենանք երկու անջատ հատորներ:

Էջ 36, թիւ 92 - «Յարութիւն պիտտէր Զարիւթեանըն մուխ-թասար թերհիմէ հալը». քերնիմէ պիտի ըլլայ՝ քերնիմէի: Իսկ 192 էջը՝ 92 էջ:

Էջ 57, թիւ 216 - «Այնթապի Գրիստոնասիրաց ընկերութիւն», պիտի ըլլայ՝ Գրիստոնասիրաց: Իսկ 12 էջը՝ 62 էջ:

Էջ 40, թիւ 111 - «Օրագրութիւն ուղեւորութեան յԵւրոպա Սահակ Բ. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ», պիտի ըլլայ՝ Կաթողիկոսին:

Էջ 40, թիւ 107 - «Նոր ուղիներ. հասարակական, մանկավարժական գիրք», պիտի ըլլայ՝ «Նոր ուղիներ. հասարակագիտական-մանկավարժական»: Իսկ 87 էջը՝ ԺԴ, 184 էջ:

Գ. ԷԶԱՐԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅ

Հատորը կազմողները աշխատած են իւրաքանչիւր գիրքի, հրատարակութեան պարագային տալ ըոլոր մանրամասնութիւնները. անուն, վայր, ժամանակ, տպարան, ծաւալ, չափ, խմբագիրներ, յօդուածագիրներ: Անշուշտ մատենագիտական աշխատանքի մը համար կարեւոր եւ կենսական մանրամասնութիւններ են ասոնք, որ գործ մը կը դարձնեն գիտական, անոր կու տան կշիռ, ծանրութիւն:

Գնահատելով հանդերձ այս ուղղութեամբ կատարուած ճիշդ, հարկ է նշել որ յատկապէս էջագրութեանց պարագային սպրդած են բազմաթիւ սխալներ, եւ աւելի կարեւոր անտեսում մը՝ այս ուղղութեամբ հետեւողական մեթոտի մը բացակայութիւնը:

Առաջին հերթին, կարգ մը գիրքեր չեն ունեցած էջագրում: Նման պարագաներու, հատորը կազմողները իրենք հաշուած են էջերը: Մինչդեռ մատենագիտական օրէնքները կը պահանջեն, որ էջագրութեանէ զուրկ գիրքերու պարագային յիշատակուի իրողութիւնը, ապա տրուի էջերուն թիւը: Առանց էջագրութեան գիրքերու շարքէն տանք մի քանի օրինակ. Զարեհ Մեղրոնեանի «Ես եւ Մարգիկ»ը, Պետրոս Պարզեւի «Մշուշտ կատարներ»ը, «Սուրիական Ալպում»ը, Արամ Արմանի «Խաչքուտ»ը:

Երկրորդ պարագայ մը. երբ գիրքի մը էջերու թիւը պիտի տրուի, ուշագրութիւն պէտք է դարձնել, որ գիրքին սկիզբը կամ աւարտին, հայկական կամ հռոմէական թուանշաններ կրող էջեր չըլլան: Եթէ կան, մատենագիտական օրէնքները կը պահանջեն, որ էջաթիւի յիշատակութեան մէջ նկատի առնուին նաեւ անոնք: Իսկ եթէ կ'ուզենք որ մատենագիտական աշխատասիրութիւնը ըլլայ գի-

տական, պարտինք նաեւ յիշատակել զիրքին սկիզբին կամ աւարտին զըրուած այն էջերը, որոնք էջագրուած չեն երբեմն:

էջագրումի ուղղութեամբ այլ նշում մը. կարգ մը զիրքերու պարագային, զիրքին աւարտին զըրուած բովանդակութիւնները էջաթիւ չունին: Մատենագիտական աշխատասիրութեան մը մէջ, երբ կարգ մը զիրքերու պարագային, էջաթիւերուն վրայ կ'աւելցնենք թիւը այդ էջերուն, չենք կրնար զայն անտեսել այլ զիրքերու պարագային: Հարկ է ճշգրէլ ուղղութիւն մը եւ ըլլալ հետեւողական: Նման մեղանշումներ կարելի է գտնել Ժ. Հաճեանի «Բարձունքներու կատարին» եւ «Մեր երթը» հատորներուն, Շահպանի «Վերջալոյս» եւ «Մոմեր», ինչպէս նաեւ բազմաթիւ այլ հատորներու պարագային:

Տակաւին, ասոնցմէ անկախ, կան զիրքեր, որոնց էջաթիւերը սխալ են տրուած: Մի քանի օրինակներու հանդիպեցանք նախագէտ: Յիշենք մի քանի ուրիշներ. Ե. Ս. Թովմասեանի «2. Թ. Սքըտ՝ Աւետարանիչ եւ Ռաիվիրայ» հատորին էջերուն թիւը 21 է եւ ոչ թէ 22. Ե. Կ. Տէմիրճեանի «Աշակերտին երգարանը» հատորին էջերուն թիւը՝ 82 եւ ոչ թէ 120. Դ. Կ. Ճիզմեճեանի «Յովհեր. Կեանաց Բանէն» Բ. հատորը 112 էջ կը հաշուէ եւ ոչ թէ 104: Արմիաի «Դրուագներ Նկարչական Կեանքի» հատորը ունի 136 հաշուուած էջ, եւ ոչ թէ 132: Շարքը հեշտօրէն կարելի է երկարել... Սակայն փակենք հետաքրքրական օրինակով մը. հրատարակուած զիրքերու շարքին յիշատակուած է նաեւ մեր կողմէ գրախօսուող զիրքը, որուն էջերուն թիւը ներկայացուած է 235, մինչդեռ պիտի ըլլայ 264:

Դ. ՍՈՒՐԻՈՅ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԷՆ ԴՈՒՐՍ ՏՊՈՒԱԾ ԳԻՐՔԵՐՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆ

Բանասէրներն ու մատենագիտական աշխատանքներով զբաղողները, ապագային, մինչեւ իսկ ներկայիս, չփութութիւններէ զերծ կացուցանելու մտահոգութեամբ, հարկ է արձանագրել հետեւեալ իրողութիւնը. յատկապէս քաղաքական մտահոգութիւններով, կարգ մը զիրքերու վրայ որպէս հրատարակութեան վայր նշանակուած է Հալէպը, սակայն անոնց հրատարակութեան իրական վայրը հանդիսացած է Պէյրութը: Նման պարագաներու տպարանը չէ նշուած: Ասոնց շարքին կը պատկանի Եղիա Նաճարեանի «Դաշնակ Ղեկավարութիւնը Օտարի Ծառայութեան մէջ» հատորը: Հակառակ որ ծանօթութեանց բաժնին մէջ կ'ըսուի թէ տպարանը չէ նշուած, զիրքը գետեղուած է տպարան «Շիրազ»ի հրատարակած զիրքերու ցանկին մէջ: Նաճարեանի այս զիրքը տպուած է Պէյրութ: Կան ուրիշ զիրքեր ալ, որոնց տպագրութեան վայրը նշուած է Հալէպը, սակայն

տպուած Պէյրութ, որոնց մասին հատորին մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն եղած է: Անոնցմէ են՝ «Հնչակեան Պարբերագիրք»ը, 1952 թ.ին տպուած, և Հայկաւակին (Յ. Մատէեան) «Հայրենադաւանու Նոր Արշաւանքը Հայաստանեայց Եկեղեցիին դէմ» հատորիկը (34 էջ), 1949 թ.ին լոյս տեսած: Շատ հաւանաբար տակաւին կան գիրքեր, որոնք նոյն պարագային մէջ կը գտնուին:

Ե. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆՅ ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՍԽԱԼ

Կարգ մը հրատարակութիւններու պարագային տպագրութեան թուականի սխալը շատ բացայայտ է: Այլ պարագաներու՝ մէկ կամ երկու տարիներուն չփոթ մը կայ: Ե. Ս. Թովմասեանի «2. Թ. Սքըտ՝ Աւետարանիչ եւ Ռահվիրայ» (այս է զբոյժին լրիւ անունը, և ոչ թէ «2. Թ. Սքըտ») հատորը լոյս է տեսած 1929 թ.ին և ոչ թէ 1930 թ.ին: Դ. Կ. Ճիզմէճեանի «Յովհեր Կեանց Բանէն» Բ. հատորը լոյս տեսած է 1960 թ.ին, և ոչ թէ 1953 թ.ին: «Աշակերտին երգարանը»՝ 1959 թ.ին, փոխան 1958 թ.ի: Արամ Գիտակիցի «Արաքական Աստղերու Տակ Հոգիս Կ'երգէ» հատորը՝ 1964 թ.ին և ոչ թէ 1963 թ.ին:

Կ'ուզենք շեշտել իւրաքանչիւր պարագայի կատարուած նշումները հիմնուած են օրինակներու վրայ: Այլապէս թերութիւններու, պակասներու, անճշգրտութիւններու ցանկը պիտի երկարէր...

Վերելի սրբագրութիւնները, ճշգրտմանը երբեք չեն ըլլար կատարուած աշխատանքը թերգնահատելու մտադրութեամբ: Կատարուածը, որպէս առաջին փորձ, գնահատանքի արժանի աշխատանք մըն է: Առանց այդ աշխատանքին կարելի պիտի չըլլային (առաջին հերթին, մեր կողմէ) կատարուած յաւելումները, սրբագրութիւնները և ճշգրտմանը: Դրուած է հիմը, որուն վրայ հարկ է կառուցել շէնքը, ճամբու ընթացքին կատարելով սրբագրութիւններ, ներմուծելով նոր տուեալներ:

Սակայն, քիչ մը աւելի բծախնդրութեամբ, նաեւ օգտագործումովը առաջին հերթին Պէյրութ գտնուող մատենադարաններու, ապա՝ հայրենիքի և արտասահմանի այլ մատենադաններու կարելիութիւններուն, կարելի պիտի ըլլար խուսափիլ շատ մը տարբեր կան սխալներէ և յիշատակուած գիրքերու և թերթերու ցանկը կարելի պիտի ըլլար շատ աւելի լրիւ դարձնել: Բազմահարկը սըխալներու, անճշգրտութիւններու և թերիւններու առկայութիւնը, ինչպէս նաեւ չյիշատակուած հրատարակութիւններու պատկանելի թիւը պէտք է մղեն հրատարակիչները վերատեսուած նոր հրատարակութեան մը պատրաստութեան:

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ՄԻՐԱՔ ԳԻՒԼՊԻԻՏԱՂԵԱՆ, «ՀԱՅԵՐԷՆ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏ-ՄՈՒԹԻՒՆ», ԵՐԵԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՆՔԻՆ, ԵՐԵԱՆ, 1973, 430 էջ:

Հայոց լեզուի ուղղադրութեան պատմութեան ուսումնասիրութիւնը, ընդհանրապէս հայագիտութեան ու մասնաւորապէս հայ լեզուաբանութեան մէջ, մնացած է համարեայ խոպան մարդ մը՝ հակառակ ցարդ լոյս տեսած բազմաթիւ ու բազմաբնոյթ հայագիտական այլ ուսումնասիրութիւններու ու մենագրութեանց: Եւ ասիկա՝ երբ ղիտենք թէ ուղղադրական հարցը կը հանդիսանայ լեզուաբանական ամենէն այժմէական ու հրատապ խնդիրներէն մէկը՝ կարօտ խորագնին ու համակողմանի ուսումնասիրութեան:

Ահա այս բացը զոցելու կու գայ հայրենի լեզուաբան-քերական, բանասիրական գիտութիւններու Դոկտ. Սիրաք Գիւլպիւտաղեանի արժէքաւոր աշխատասիրութիւնը՝ «Հայերէնի Ուղղագրութեան Պատմութիւն»(*), որ իրաւամբ, իր գիտականութեամբ ու տարողութեամբ կը գրաւէ եզակի եւ ուրոյն տեղ հայ լեզուաբանութեան պատմութեան մէջ:

Սոյն ուսումնասիրութիւնը արդասիրն է վաստակաւոր ու հրամուս գիտնականի մը, որ իր գիտելիքներու լայնածիր պաշարով, նիւթին լիւլի տիրապետելու գիտողականութեամբ ու կարողութեամբ՝ կրցած է քննել ու բացայայտել հայերէնի ուղղադրութեան հետ կապուած համարեայ բոլոր հարցերը՝ սկսած Ե. Ղարէն մինչեւ մեր օրերը, ընդգրկելով աւելի քան 1500-ամեայ ժամանակաշրջան մը:

Աշխատասիրութեան հիմք ծառայած են վիմական արձանագրութիւնները, մատենադարանի ձեռագրերը, տպագիր գրականութիւնը, ինչպէս նաեւ արեւմտահայ եւ արեւելահայ մամուլը:

Հեղինակը իր աշխատասիրութիւնը բաժնած է չորս շրջաններու՝ Ե-Թ. դդ., Թ-Ժ. դդ., ԺԼ-ԺԹ. դդ. եւ Ի. դդ., ո՛չ անշուշտ ըստ հայերէն լեզուի պատմութեան շրջանաբաժանման, այլ՝ ըստ լեզուական «շրջադարձային փոփոխութիւններուն»:

Առաջին գլուխը կ'ընդգրկէ հայերէնի ուղղադրութիւնը Ե-Թ. դարերուն (էջ 12-65), ուր մանրամասնօրէն ուսումնասիրուած են տուեալ ժամանակահատուածի բաղաձայններուն (էջ 12-33), ձայնաւորներուն (էջ 33-48), երկրարբաններուն (էջ 48-53), տառադար-

*) Ի դէպ, հեղինակը այս աշխատասիրութեամբ ստացած է իր Դոկտոր Բանասիրական Գիտութիւններու գիտական աստիճանը:

ձուլթեան (էջ 54-57), մեծատառերու գործածութեան (էջ 57-58) ու տողադարձի (էջ 58-65) ուղղագրական կանոններն ու շեղումները:

Այս գլխուն էական յատկանիշը կը հանդիսանայ այն, որ Գիւլ-պիւտաղեան, զիտնականի հմտութեամբ կը ցած է զննել այդ շրջանի ուղղագրութիւնը վիժական արձանագրութիւններու հիման վրայ, տրուած ըլլալով, որ այդ ժամանակաշրջանի ուղղագրութեան համար վաւերագրական տուեալներ կը պակսէին: Մէջբերումներն ու վկայակոչումները կը կատարէ օտար լեզուներէ (յունարէն, լատիներէն, ասորերէն, եբրայերէն, եւայլն) եւ հոշակաւոր զիտնականներէ (Մէյէ, Հիւպլման, Աճառեան եւ ուրիշներ)՝ իր գրոյթները համոզիչ ու հաւաստի դարձնելու համար:

Լայնապարփակ այս հաշուառման լոյսին տակ, հեղինակը կը պարզէ թէ Ե-Թ. դարերու ուղղագրութիւնը եղած է հնչիւնային՝ «իւրաքանչիւր հնչիւնին տառ մը, իւրաքանչիւր տառին հնչիւն մը» սկզբունքին հիման վրայ:

Երկրորդ գլուխը նուիրուած է Ժ-Ժէ. դարերու ուղղագրութեան (էջ 66-177): Հոս՝ հեղինակը փաստական հարուստ նիւթերու հիման վրայ կը ներկայացնէ ուղղագրական իրավիճակը, միաժամանակ տալով կարգ մը լեզուաբաններու կարծիքներն ու տեսակէտները (Կարստ, Աճառեան, Ղազարեան): Այս բաժինն մէջ, նախորդ գլխուն նման, կան ենթաբաժանումներ – բաղաձայններ (էջ 66-114), ձայնաւորներու ուղղագրութիւն (էջ 114-154), թուական անունն ուղղագրութիւն (էջ 154-156), երկրաբաններու ուղղագրութիւն (էջ 156-159), տառադարձութիւն (էջ 159-164), մեծատառի կիրառութիւն (էջ 165-168), տողադարձ (էջ 168-173), ուղղագրական շեղումներ (էջ 174-175), որոնք ուսումնասիրուած են խզմ-մըտօրէն:

Լեզուաբանը ցոյց կու տայ թէ այդ դարաշրջանին հետզհետէ լայն տարածում կը գտնէ ուղղագրութեան երկակի գրութիւնը՝ աւանդական (գրարարեան) եւ հնչիւնային (արտասանական):

Ուսումնասիրութիւնը կ'ընթանայ հարցին առնչութեամբ տեղի ունեցած ծաւալուած բանավէճերուն ու հայերէնի ուղղագրութեան մէջ կատարուած տեղաշարժերուն հիման վրայ: Լրջութեամբ կը քննուին բաղաձայնական համակարգերը, զ հնչոյթի պատմական հնչիւնափոխութիւնը (որ հին հայերէնի մէջ հանդէս կու գար որպէս լ-ի կոշտ տարբերակ), օ եւ ֆ տառերու փոխառութիւնը, յ տառի ուղղագրութեան պարագան, եւայլն:

Համաձայն աշխատութեան մէջ բերուած օրինակներուն՝ տըւեալ շրջանին փոփոխութեան կ'ենթարկուի նաեւ հայերէնի տառա-

դարձութիւնը. լաշն տարածումը կը ստանան համառոտագրութիւնները, տողադարձի կանոնները:

Երբորդ գլուխը կը վերաբերի ԺԼ-ԺԹ. դարերու ուղղագրութեան քննութեանը (էջ 178-288), հետեւեալ բաժանումներով՝ ճայնաւորներու ուղղագրութիւնը (էջ 180-194), մեծատառի դործածութիւնը (էջ 195-198), տողադարձը (էջ 198-200), ԺԹ. դարու ուղղագրական բանալէճերը (էջ 200-221), մեծատառ (էջ 222-223), տողադարձ (էջ 225-227), ուղղագրութիւնը փոխելու փորձեր (էջ 227-253) եւ ճայնաւորներ (էջ 276-288), եւայլն:

Գիւլպիւտադեան՝ տալով այդ ժամանակաշրջանի ընդհանուր ընդթաղիրը, եւ շեշտելով հայ մշակոյթին զարգացումը, կը ներկայացնէ մտաւորականութեան ձգտումները զբաւարը կանդուն պահելու կապակցութեամբ: Ահա այդպիսի պայմաններու մէջ է որ ուղղագրութեան հարցը առաջ կը քաշուի՝ գրութեան երեք սկզբունքներով՝ հնչիւնային, տոնոգրական եւ աւանդական:

ԺԹ. դարու ուղղագրութեան վիճակին անգրագառնալով՝ լեզուարանը ծաւալած բանալէճերու հիման վրայ քննած է ո՛չ միայն նախորդ դարերու դասական ուղղագրութեան մէջ կատարուած շեղումները, այլեւ զրական լեզուի երկու տարբերակներու դոյակցման հետեւանքով առաջացած ուղղագրական նոր անհամապատասխանութիւնները:

Վերոգրեալ ժամանակաշրջանի Մխիթարեան գրականութիւնը, բառարանագրութիւնը եւ շարք մը պարբերականներ երբ ուսումնասիրենք՝ պիտի նշմարենք որ անոնք հետեւած են աւանդական ուղղագրութեան:

Յատկանշական է որ ուսումնասիրութեան մէջ յատուկ տեղ տրուած է նաեւ Ն. Ռուսինեանի, Ստ. Ստեփանէի եւ Ղ. Աղայեանի կողմէ առաջ քաշուած տեսակէտներու ու ծրագիրներու նախագիծերուն՝ հայերէնի աւանդական ուղղագրութեան վերափոխման առնչութեամբ: Այս բանալէճերուն կը մասնակցին արեւմտահայ եւ արեւելահայ մտաւորականութեան բազմաթիւ ներկայացուցիչներ:

Արծարծելով տառագարձութեան պարագաները՝ հեղինակը կը զրէ՛, թէ արեւելահայերէնը կ'որդեզրէ՛ աւանդական տառագարձութիւնը, մինչ արեւմտահայերէնի մէջ փոխառեալ անուններու ուղղագրութիւնը կը պահպանուի նոյնութեամբ. իսկ նոր փոխառութիւններու պարագային, բառերը կը տառագարձուին համաձայն փոխառու լեզուի հնչիւնական օրինաչափութիւններուն:

Ընդարձակ բաժին յատկացուած է Ի. դարու հայերէնի ուղղագրութեան պատմութեան (էջ 289-410): Նախորդ շրջաններու մէջ

ծնունդ առած բանավէճերն ու տարակարծութիւնները աւելի խորացան այս շրջանին, եւ պատճառ դարձան 1922 թ.ի Մարտի 4-ի ուղղադրական նոր բարեփոխութեան՝ Մանուկ Աբեղեանի մշակած նախագիծին համաձայն, որուն դէմ իրենց խոր տարակարծութիւնն ու դժգոհանքը յայտնեցին հայ եւ օտար դրագէտներ ու գիտնականներ՝ ինչպէս՝ Շիրվանզադէ, Թումանեան, Իսահակեան, Մէլէ, Մառ, Աճառեան, Աղոնց, եւ ուրիշներ :

Մէկ կողմէն դժգոհութիւններն ու դժուարութիւնները, միւս կողմէն աւանդականէն զգալի հեռացումը եւ երկու հատուածներու անջրպետումը, պատճառ դարձան որ 1940 թ.ին վերափոխուի այդ ուղղադրութիւնը : Այս յեղաշրջումը գլխաւորեց նորակազմ «Տերմինաքանական Կոմիտէն», որ լեզուաշինական իր բարենպաստ դերը կը կատարէ մինչեւ այսօր :

Գիրքին հիմնական, ցայտուն արժանիքները կարելի է ամփոփել հետեւեալ կէտերուն մէջ .

ա. Աննախընթաց, խիստ այժմէական աշխատասիրութիւն մը, որ կու գայ գոցելու հայ բեզուարանութեան մէջ գոյութիւն ունեցող բաց մը :

բ. Գիտականօրէն հիմնաւորուած, խղճամիտ, տքնաջան ու համբերատար աշխատանք :

գ. Պատմական ժամանակահատուածներու լայն ընդգրկում (գրաբար, միջին հայերէն, բարբառներ, աշխարհաբար՝ արեւելահայ եւ արեւմտահայ դրսեւորումներով) :

դ. Հարուստ ու ճոխ փաստական օրինակներու ու տուեալներու առկայութիւն :

ե. Բացատրութիւններու, յաւելումներու, ծանօթագրութիւններու հարուստ պաշար :

զ. Լեզուագիտութեան ու դրականագիտութեան մէջ շրջանաբաժանումը՝ ամենադժուար ու պատմական ճշգրտութիւն պահանջող դրոժ մըն է : Այս առումով եւս, հեղինակը շարժած է հարուստ ճշգրտութեամբ մը :

է. Այս բոլորին մէջ հեղինակը չէ մնացած սոսկ արձանագրող-բանահաւաք մը, այլ գիտականօրէն գնահատող, արժեւորող եւ եզրակացութիւններու յանգող լեզուաբան :

Գիւլպիլետաղեանի ներկայ աշխատասիրութիւնը հայագիտութեան մէջ եզակի, խիստ արժէքաւոր ներդրում մըն է, որ որակական նոր բարենիշ մը կ'արձանագրէ յօգուտ հայերէնագիտութեան՝ ի պատիւ անոր հեղինակին :

Այս բոլորէն յետոյ, թող ներուի մեզի հոս անցողակի արձանագրել փոքր նկատում մը, այն՝ որ հայերնի զիտնականին բազմակողմանի բարեմասնութիւններով օժտուած այս աշխատութիւնը, անկասկած, աւելի ամբողջական պիտի ըլլար, եթէ ան առաւել հանդամանօրէն անդրադարձած ըլլար արեւմտահայերէնի ուղղապարհական մարզին:

ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

ՄԱՆԻԱ ՂԱԶԱՐԵԱՆ, «ՀԱՅ ԿԵՐՊԱՐՈՒԵՍՏԸ ԺԷ-ԺԸ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ», Երեւան, 1974, 284 էջ + նկարներու վերատպութիւն:

Հայկական կերպարուեստի պատմութիւնը շօշափող ցարդ լոյս տեսած ամենահամապարփակ հատորներէն մէկը կարելի է համարել Մանիա Ղազարեանի «Հայ կերպարուեստը ԺԷ-ԺԸ. Դարերում» աշխատասիրութիւնը, որ լոյս կը տպէ 17-րդ եւ 18-րդ դարերուն ծաղկած՝ հայկական նոր ժամանակներու հիմքը կազմող արուեստին վրայ, թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ հայկական որոշ զաղթօճախներու մէջ:

Հայաստանի կերպարուեստին ու մշակոյթի այլ բնագաւառներու զարգացումը հեղինակը արդարացիօրէն կը կապէ քաղաքական, բնկերային եւ տնտեսական այն իրադարձութիւններուն, որոնք տեղի ունեցած են այդ շրջաններուն՝ Կովկասի մէջ ռուսական կայսրութեան տարածումով: Այս վերածնունդը կը կանխուի սակայն այլ զաղթօճախներու մէջ ծաղկող ու զարգացող արուեստով՝ մասնաւորաբար նկարչութեան մարզին մէջ, որուն զարգացումը սակայն «միատարր չէր, ինչպէս ժամանակի, նոյնպէս եւ տեղի իմաստով», կեդրականէ Ղազարեան:

Ղազարեանի հատորը բաժնուած է երկու գլուխներու, որոնց կցուած է պահպանուած գեղանկարչական աշխատանքներու մատենադիտական ցանկ մը:

Առաջին գլխուն մէջ հեղինակը կ'անդրադառնայ այն զաղութներուն, ուր հայերը ունեցած են նաեւ գեղարուեստական այլազան գործունէութիւններ, մասնաւորաբար կեդրոնանալով Նոր Զուլայի, Լվովի, Հոմի, Երուսաղէմի, Եգիպտոսի, Հալէպի եւ Պոլսոյ զաղթօճախներուն վրայ:

Նոր Զուգայի նուիրուած բաժնին մէջ Ղազարեան առանձին ուսումնասիրութեան առարկայ դարձուցած է նկարիչ Մինասը, Յովհաննէս Մրքուզը եւ Պոկտան Սալթանովը:

Մանիա Ղազարեան աւելի ճշգրիտ նկարագիրը գծելու համար խնդրոյ առարկայ հայ նկարիչներուն եւ շրջանի արուեստին՝ կ'ընէ պատմական ակնարկը այդ դարու թի կազմութեան, եւ անոր ունեցած ազդեցութեան՝ պարսկական մշակութային կեանքին վրայ, մանաւանդ երբ արդարացիօրէն կը շեշտուի թէ Նոր Զուգան հանդիպման վայր էր տեղական, արեւմտեան, եւ արեւելեան այլազան մշակութային ազդեցութիւններու: Այս եռուն միջավայրին մէջ ծնունդ կ'առնէ նկարչական վաւերական դպրոց մը, որուն առաջին «փրոֆեսիոնալ» նկարիչը կը դառնայ անուանի Մինասը:

Բազմակողմանի յատկութիւններ ունեցող կղերական Յովհաննէս Մրքուզի գեղանկարչական գործունէութիւնը ներկայացնելէ ետք՝ Ղազարեան կ'անցնի կարգ մը անյայտ եւ նուազ յայտնի նկարիչներու գործերու քննարկման, ինչպէս նաեւ այն գործերուն, որոնք զարդարած են Նոր Զուգայի հայ խոջաներու ապարանքները:

Մօտ 47 էջերու մէջ Մանիա Ղազարեան բծախնդիր կերպով կու տայ պատկերը Պոկտան Սալթանովի արուեստին, նոր ջուլայեցի այն վարպետին, որ իր բազմակողմանի տաղանդով ու գեղարուեստական գործունէութեամբ հիմնական դեր խաղացած է ռուսական գեղանկարչական դպրոցի հիմնադրման մէջ՝ մի քանի տասնամեակներ Ռուսաստանի մէջ աշխատած միջոցին:

Երկրորդ գլուխին մէջ հեղինակը կ'անցնի ուղղակի Հայաստանի հողին վրայ ծաղկած նկարչութեան, ու Ստեփաննոս Լեհացիի վրայ կեդրոնանալէ ետք, առանձին ստորաբաժանումներով կը ներկայացնէ Յովնաթանեան նշանաւոր տոհմի արուեստագէտները, ի միջի այլոց քննարկելով այն ազդեցութիւնները, որ անոնք ունեցած են այլ եւ այլ նկարիչներու վրայ, որոնք աշխատած ու ստեղծագործած են այդ թուականներուն:

Գիրքի վերջաւորութեան, մի քանի էջերու մէջ, Ղազարեան եզրափակիչ ամփոփումով կրկին կ'անդրադառնայ 17-րդ եւ 18-րդ դարերու Հայաստանի եւ շարք մը դարու թիներու մէջ հայկական արուեստի երեւոյթներուն եւ հիմնական հանգրուաններուն:

Հատորի ընթերցումէն ի յայտ կու գայ թէ Ղազարեան մանրակրկիտ զննումի, դատումի եւ վերլուծման ենթարկած է հայ կերպարուեստի վարպետներու կեանքը, անոնց գործունէութեան ընթացքը եւ ստեղծագործութիւնները. այս իսկ պատճառով անոր

տուած տեղեկութիւնները թանկարժէք են, ու անհրաժեշտ աղբիւր մը կը կազմեն անոր, որ կ'ուզէ յստակ գաղափար մը ունենալ հայկական գեղանկարչական զարթոնքի շրջանին մասին:

Հակառակ որ բազմաթիւ նկարչական գործեր անհետացած են, պարագայ մը որ մեծ դժուարութիւններ կը ստեղծէ շրջանի մը եւ կամ արուեստագէտի մը գեղարուեստական զարգացումն ու ստեղծագործական հանգրուանները հարադատօրէն գծել ջանացող արուեստարանին համար՝ Մանիա Ղազարեան, ըստ երեւոյթին, բաւական մանրակրկիտ աշխատանքներէ ետք, կրցած է հետաքրքրական տուեալներու ու եղբակացութեանց հասնիլ արուեստագէտներ՝ Պոկտան Սալթանովի, Յովնաթանեաններու եւ Հաննա (Յովհաննէս) Երուսաղէմացիի պարագային:

Հակառակ իր կարգ մը թերութիւններուն, — տարեթիւի սխալ, վերատպութիւններու անթուագրութիւն (ինչ որ արդեւ կը հանդիսանայ անմիջական կապը գտնել անոնց եւ թեքստին միջեւ), վերարտադրութիւններու անբժանելի յաջորդականութիւն՝ երբ Սալթանովի գործերը իրարմէ կը բաժնուին այլ վարպետներու նկարներով —, գիրքը խիստ հետաքրքրական է եւ ուսանելի: Աշխատասիրութիւնը մեզ կը տանի գեղարուեստական նոր աշխարհ մը, որ մեզի կը ներկայացուի իր բոլոր ձիւղաւորումներով եւ անմիջական նկարագիրով: Սակայն հատորին հմայքը պիտի բազմապատկուէր եթէ ան ձեւաւորուէր, տպագրուէր եւ կազմուէր այնպէս՝ ինչպէս այլ գեղարուեստական բարձրորակ հատորներ, որոնք վերջերս լոյս տեսած են Ս. Միութեան մէջ:

Ա. ՊԵՐԵՃԻՔԼԵԱՆ